

LEIF CARLSSON:

Kunskap, makt och ansvar

Vilket ansvar har forskaren för den kunskap han med etiskt korrekta metoder forskat fram? Har han rätt att behålla den för sig själv? Har han rätt att sprida den till allsköns folk? Ansvarsfrågan blir akut först när något går över styr eller anses ha gjort så, konstaterar Leif Carlsson.

Politikernas ansvar är att lyssna ordentligt på forskarna och att handla på bästa sätt, alltså ofta det svåraste, enligt deras råd.

*Den snille är i ett,
kan vurma i ett annat*

J H Kellgren

Den får makt, som har kunskap. Det var Tage Erlander som vände på en tusenårig i tröga skolepiltar inpluggad visdom, när han ställdes inför den för makthavare generande frågan om makten och dess lokalisering.

Alla har vi ju hört ryktas att åtminstone hos oss all makt utgår av folket. Frågan är vart den tar vägen. Johan Sverdrup, den norska parlamentarismens grundläggare, kunde på 1800-talet hävda att den fanns "i denne sal" — stortingets sessionsrum. Något sådant tror ingen i våra dagar; minst av allt någorlunda förståndiga riksdagsledamöter.

Erlanders formulering kan suppleras med två iakttagelser.

För det första: man kan onekligen ha kunskap, som alls ej behöver vara på nobelprinsnivå men viktig nog ändå, och finna det stort omöjligt att övertyga maktens män. Läkare, präster, bönder och soldater kan berätta, och många med dem.

För det andra, men egentligen samma sak: man kan uppenbarligen få en stor och välsmord bit av maktens kaka utan att på vägen till bordet ha belarmat sig med tyngande kunskap om stort annat än hur man vänder näsan mot det goda oset från faten.

Dock kvarstår en skavande fråga om förhållandet mellan kunskap och makt; och mellan makt och ansvar. Makt utan ansvar är, enligt ett klassiskt talesätt, skökans privilegium.

För vetenskapsmän, för vilka kunskapen inte endast är yrke och bärgning utan också källan till status och prestige — den

Fil lic Leif Carlsson är redaktör i Svenska Dagbladet.

yttersta bekräftelsen mottages som bekant på Nobeldagen *out of His Majesty's hand* – är frågan särskilt intressant; om också, vill det synas, ej alltid så brännande som den borde vara.

Med en grov förenkling, som jag förhoppningsvis snart skall krångla till, kan man uttrycka en renodlad forskarattityd så att forskaren har att efter bästa förmåga ta reda på hur det förhåller sig. Hur hans iakttagelser och teorier sedan användes är inte hans sak. Det ankommer på andra: kapitalister, politiker och militärer är tre mycket ofta åkallade avnämargrupper.

(Till tids vinnande: att många accepterade teorier är felaktiga och att det allra mesta är obekant även för de lärdaste och skarpsinnigaste just nu har intet med vårt problem att göra. Denna parentes blir lättare att acceptera om man uttrycker den som en rimlig förhoppning om att forskningen kommer att gå framåt. De två påståendena är i sak identiska: om Pelle är större än Lasse är Lasse mindre än Pelle.)

Det är med forskare som med politiker, enligt en känd observation av statsminister Ingvar Carlsson: även de är människor. Följaktigen blir ansvarsfrågan akut först när något går över styr, eller anses ha gjort så. Ingen lär undandra sig det fulla och helst odelade ansvaret för att ha funnit god bot för en tragisk barnsjukdom. Ingen trängsel förmärkes just nu kring den för ej länge sedan vördnadsvärda och eftertraktade titeln "atombombens fader".

Det senare är säkert det mest spektakulära, om också ej nödvändigtvis det viktigaste fall som brukar förekomma i debatten om forskarens ansvar.

Att det är väsentligt för oss människor

att efter bästa förmåga göra oss underkunniga om den natur vi lever i är för mig en självklar utgångspunkt. Den som inte delar denna uppfattning gör klokt i att ej längre spilla sin tid på dessa rader. Det finns så ofantligt mycket annat och roligare att läsa.

En känd sentens uppmanar forskaren att söka sanningen och även om den leder till Helvetets port bör han klappa på. För en kristen kan det te sig opraktiskt att söka sanningen hemma hos lögnens furste; men det är tänkvärt att densamme bor där gråt och tandagnisslan är.

Hur mycket gråt är en professur, ett år vid Harvard eller ett nobelpris värt?

Saken kan ses från olika håll. De flesta lär vara överens om att det finns en gräns för det fria sanningssökandet om själva *inhämtandet* av kunskapen kräver misshandel, skräck, fara och lidande. Jag tror mig veta att medicinare är särdeles uppmärksamma på detta. De är dock i de flesta fall till att börja med läkare och förblir så innerst inne. Säkert skulle veterinärer och agronomer gärna hålla med dem.

Denna sak är i och för sig av stor vikt – kanske är det på senare tid lyckligtvis allt starkare intresset för djuretik den mest betydelsefulla aspekten – men dock i vårt sammanhang ej den viktigaste.

Forskarens ansvar för sin kunskap

Kärnfrågan gäller vilket ansvar forskaren har för den kunskap han med etiskt korrekta metoder forskat fram. Har han rätt att hålla den för sig själv (tills han fått sitt patent eller sitt regeringskontrakt? Eller längre än så? För alltid?) Har han rätt att sprida den till allsköns folk? Offentligt och

fri debatt sägs ofta vara forskningens livsluft.

Om han håller på offentlighetsprincipen — har han då något ansvar för vad katten tar sig för när han väl släppts ut ur säcken?

Ett tänkvärt exempel är ett publicerat verk — "ett utmärkt biokemiskt arbete i och för sig med gedigen dokumentation", enligt en kompetent bedömare — av en forskare vid ett svenskt universitet som påpekade att det fanns möjligheter att utveckla biokemiska vapen som selektivt förintade alla vita i Sydafrika utan att ge-

Kärnfrågan gäller vilket ansvar forskaren har för den kunskap han med etiskt korrekta metoder forskat fram.

nera andra människor. (Ja, detta var innebörden, även om jag har valt att sätta stöveln på den andra foten. Skoskav känns bättre så.)

Den gode doktorn var just god. Livlig anhängare av kampen mot alla antidemokratiska rörelser (utom i Vietnam). Han menar att han publicerat en varnings-signal "för att säkerställa att man i god tid förebyggde att de vetenskapliga rönen kunde utnyttjas i rasfientliga syften".

Att det inte finns någon gräns för intelligenta människors dumhet är välkänt. Bör det finnas någon gräns för vad goda och välmenande människor ställer till?

Dessa reflexioner föranleds närmast av den världsberömda tumörbiologen *Georg Kleins* lysande bok *Ateisten och den heliga staden* — det häftiga och alltför nötta kritikerattributet är denna gång använt

med allt fog och med allvarlig eftertanke. Det behöver ej sägas att mina rader icke är någon recension, än mindre en polemik; endast en frukt av lycklig läsning.

Ansvar för atombomben

Utgångspunkten kan lämpligen vara just atombomben. Av endast alltför uppenbara skäl har den blivit ärkesymbolen för hur en snillrik vetenskaplig teori annekteras av militära och politiska blindstyren och/eller skurkar, med fasansfull förödelse som följd och med bestående risk för människans fortlevnad "som biologisk art"; högre bud har också anmälts — "allt liv på jorden" antydes stundom vara hotat av utplåning. Oöverskådliga formationer av vetenskapsmän, journalister, fredsarbetare, politiker och politikerföraktare har i årtionden upprepat detta.

Detta är, som Georg Klein stillsamt påpekar, alldeles fel.

Det var den geniale ungerske fysikern Leo Szilard — sedermera lika snillrik biolog — som med en karakteristisk kombination av total arrogans och en energi i stånd att rubba ej endast berg utan rentav amerikanska generaler som fick *Project Manhattan* i gång. Han fick Albert Einstein, ingen ringare person, att ställa sig i spetsen för en vädjan till presidenten. Tydligen efter viss tvekan från Einsteins sida — möjligen därför att han visste ganska lite och förstod än mindre om vad saken gällde.

Som alltid fick Szilard sin vilja fram, trots hårt motstånd — generalerna tyckte att de klarade sig bra med vad bomber de hade liksom deras brittiska kolleger 1914 inte ville ha några stridsvagnar. De prata-

des snart omkull; professorn och människorna i Hiroshima fick sin bomb.

I sammanhanget är en praktisk sak av intresse.

De som anser att det var illa gjort att uppfinna bomben brukar dock stundom ursäktat tilltaget med frågan "vad skulle ha hänt om Hitler hunnit först?"

För Leo Szilard, judisk emigrant från Ungern och med större kunskap än de flesta om den europeiska, enkannerligen tyska forskningens kapacitet var detta av naturliga skäl en avgörande drivkraft. En drivkraft som var ett hjärnsnöke. Vi vet nu — som Georg Klein också erinrar om — att kapplöpningen om Bomben aldrig har ägt rum. Hitler ville inte heller höra talas om någon atombomb, lika lite som Förenta Staternas militärer; en lärd vän berättar mig att *der Führer* för att få tyst i stugan ställde arkebusering i utsikt för den som bringade saken på tal i högkvarteret.

Detta skall inte vändas till ett klander mot atombombens fader. I sin berömda bok om krigets konst och natur erinrar Clausewitz om att den som vill bedöma en fältherres insats först och främst måste bortse från vad denne inte *kunnat* veta i sanningens minut. Samma licens måste rimligen beviljas professorer.

Däremot bör händelsen vara en tankeställare för dem — oss, till exempel — som har att lyssna till forskare och handla efter deras råd. Det *kan* alltså bevisligen inträffa att den allra yppersta expertis är katastrofalt okunnig — just precis okunnig — om en sak av avgörandet vikt när tärningen kastats om liv och död.

Vad som gör exemplet Szilard så tydligt och viktigt är att han vid närmare eftertanke kom till andra resultat: han hade

hittat på bomben men tyckte när han lyckats att den inte borde användas. Den gången fick han inte sin vilja fram. Har han dock genom sitt nya råd något sent på dagen gjort sig förtjänt av full och tacksam ansvarsfrihet — hans ursprungliga tanke måste ha varit att bomben borde fällas, rimligen över Tyskland?

Man kan säga att ansvaret vilade på president Harry Truman. Så menade denne själv, och gjorde aldrig något försök att smita från olycksplatsen. Men presidenten, *the Commander-in-Chief*, hade aldrig ställts inför det ohyggliga beslutet om inte USA:s forskare hade skapat valsituationen . . .

Att det inte finns någon gräns för intelligentas människors dumhet är välkänt.

Skulle det ha varit rimligt att låta Szilard ha någon sorts moraliskt patent, en personlig förfoganderätt över den ödesdigra uppfinning för vilken han lyckats pressa fram några miljarder skattepengar? Frågan behöver endast ställas för att vara besvarad.

Dock finns det ännu många krångligheter kvar. Krångligheter som råkar vara väsentliga för oss andra, presidenter eller ej, som har att avväga ansvarsbördan mellan dem som vet och dem som bestämmer.

Varför beslöt Harry S Truman, ny i kostymen efter Roosevelts död, att använda den farliga tingest som påträffades i sterbhuset?

Litteraturen är oöverskådlig; polemiken alltfört ursinnig.

Tre skäl — många fler finns — brukar diskuteras särskilt livligt.

För det första, och mest respektabelt, hävdas att en "konventionell" invasion mot Japan skulle ha krävt en miljon amerikanska soldaters liv. Iwo jima, Okinawa, Tarawa, Normandie . . . Soldaterna och deras kvinnor och barn skulle ha haft ett och annat att säga om deras högste chef avstått från att nyttja ett vapen som kunde ha gjort en sådan katastrof onödig. *Un-easy lies the head that wears a crown*, som Henrik V tänker på natten före den dag han skall kommendera sina män i döden på slagfältet vid Azincourt.

Två fysiker i Göteborg kan ha kon-trärt motsatta uppfattningar om kärnkraftens risker.

För den andra anfördes att det var nödvändigt med en uppmuntrande spark i stjärten för alla som stått i och stretat med arbetet: moralen — jo, det heter så — krävde att de fick se ett resultat av sina mödor.

För det tredje ansågs det nyttigt och sedelärande att eftertryckligt visa ryssarna vad de amerikanska bundsförvanterna faktiskt kunde åstadkomma. Man erinre sig att Eisenhower på Roosevelts order låtit ryssarna komma först till Berlin — *just a place on the map*, som det hette. Om detta argument spelat in har det varit en parallell till förstörelsen av den flyktingpackade kulturstaden Dresden: en demonstration för den gammaldags tänkan-de Stalin av vad flygmaskiner kan åstadkomma.

Om alla dessa argument gäller att de

kan vara felaktiga — det första och viktigaste var det förmodligen, liksom de lidelsefulla fysikernas skräck för den tyska atombomb som aldrig var å bane.

Om alla gäller dessutom — de må vara motbudande eller ej — att de inte i någon minsta mån påverkas av den exklusiva kunskap som just forskare förfogar över.

Ansvar i krig och fred

I fråga om krig eller fred är detta uppenbart. Ett nära liggande, mer modest exempel, men viktigt nog:

När kriget gick mot sitt slut visste den svenska underrättelsetjänsten förbluffande gott besked om den tyska militära styrkan i Norge — bortåt 300 000 man. Vad ingen visste var om dess ledning skulle lyda en kapitulationsorder från Berlin eller om general von Falkenhayn skulle försöka bli sin egen som en annan de Gaulle. Lätt att förstå att detta var en mardröm för den norska exilregeringen i London, för den norska hemmefronten — och för regeringen i Stockholm. Sannolikheten var säkert liten — men insatsen ohyggligt stor: ett meningslöst blodbad när spelet redan var vunnet och förlorat. Trots uppenbara betänkligheter gick Per Albin Hansson med på att detaljplanera en massiv svensk militär intervention. Den behövdes inte, som väl var; men ingen forskare hade *i denna sin kapacitet* kunnat hjälpa politikerna, lika lite som generalerna eller underrättelsechefen.

Något liknande kan vi se i på kort sikt mindre dramatiska lägen. Hur sprids HIV-smittan? Vad kan vi göra för aidspatienterna? Om dessa ting kan experter ge svar, sådana de nu är. Hur skall vi i epidemibekämpningen väga mellan den enskil-

des skydd för sin integritet och samhällets – alltså alla andra enskildas – skydd mot en veterligen dödlig farsot? I den frågan har en professor i virologi samma rätt och kompetens att yttra sig som vi andra – men hon har faktiskt inte mer än så.

Att överskjuta ansvaret på forskarsamhället – som antydes vara önskvärt i vissa fall, när inte från andra torg och gator i detta samma samhälle krav reses på fullständig oansvarighet inför konsekvenserna av det ohejdade sanningssökandet – tycks alltså inte möjligt.

Detta även av ett annat skäl. Kunskapens kvinnor och män har som vi andra skilda meningar. *Everybody can hire a don*, heter det cyniskt hos Evelyn Waugh. Även om man inte går med på detta kvarstår den långt allvarligare svårigheten att två fysiker i Göteborg kan ha konträrt motsatta uppfattningar om kärnkraftens risker, och två atombombsföräldrar i USA om det lämpliga i att förstöra Hiroshima.

Som man förstår tänker jag på kontroversen mellan den meromförmälde Szilard och hans kollega Edward Teller. De var lysande forskare båda, barndomsvänner tillika. Teller – ”vätebombens fader” – ville att Truman skulle använda den första bomben. Vem borde vinna debatten? Vem borde en klok medborgare ha röstat för?

Georg Klein ger intet svar. Däremot berättar han om en TV-debatt mellan dessa två intellektuella giganter om dessa ting, där Szilard onekligen vann en poäng

genom att berätta att han var döende i cancer. Det är inte helt lätt att tänka ut ett mer publikfriande och mer intellektuellt ohederligt knep på ett politiskt torgmöte.

Kunskap, makt, ansvar.

”Ett liv tillbringat i allmänhetens tjänst på höga poster hade gett Sir Joseph Mainwaring en grundlig erfarenhet i konsten att undandraga sig ansvar.” Det är också nu Evelyn Waugh som sammanfattar ett viktigt problem.

Många vill ha makt, färre vill ha ansvar.

Många vill ha makt, färre vill ha ansvar. (Skulle Szilard ha velat bära ansvaret för att ryssarna hade kommit först?)

Politikernas ansvar – alltså vårt ansvar i en demokrati – är att lyssna ordentligt på forskarna och att handla på bästa sätt, alltså oftast det svåraste, enligt deras råd. Om krig och fred kan de inte lära oss mycket (om de inte är historiker). Däremot mycket om vad som händer om vi osar för mycket på Skånes bokskogar, eller om andra hugger ner regnskogen i tropikerna.

Att inte lyssna på forskarna i dessa fall – det är en sak för vilken ansvaret faller helt på dem som med hörande öron intet höra och med seende ögon intet se.

Av alla forskningsresultat är det en sort vi allra mest behöver – dem som vi inte vill ha.